

LEXIKOGRAFICKÁ LITERATURA V HISTORICKÉM FONDU NÁRODNÍ TECHNICKÉ KNIHOVNY

MICHAL JANATA

Abstrakt: Práce není přehledovou studií, ale stručným úvodem do problému a výkladovou sondou do jednoho z českých lexikografických děl z 2. poloviny 19. století. Zrod odborné vědecké a technické terminologie je zde chápán jako završení obrozeneckých snah o ustavení češtiny jako jazyka, schopného se uplatnit i v nejvyšších funkčních vrstvách, tedy na jedné straně v poezii, což se naplnilo jedinečným básnickým dílem Karla Hynka Máchy, na druhé straně vědeckou a technickou terminologií. Z rozboru konkrétního lexikografického díla z Historického fondu Národní technické literatury vyplývá, že vědecká a technická terminologie si našla ve slovníkové literatuře žánr, který reprezentativně vynáší český jazyk do nejvyšších funkčních vrstev. Zvolený slovník je do značné míry přes svůj zavádějící název reprezentativní především proto, že je svodem terminologie řady oborů.

Klíčová slova: Česká vědecká a technická terminologie, historické fondy, lexikografická literatura.

Ve svých *Základech aritmetiky* Gottlob Frege říká: „Na význam slov se musíme ptát ve větne souvislosti, nikoli v jejich izolaci (Vereinzelung).“¹ Lexikografie postupuje zcela opačně, neboť izoluje slova a systemizuje je ať už hnízdováním nebo jiným standardizovaným způsobem slovníkové artikulace. Význam slovníků hrál zásadní roli již v raných fázích národního obrození, jak můžeme názorně vidět v korespondenci Josefa Dobrovského s prvním profesorem českého jazyka a literatury na univerzitě ve Vídni, Josefem Valentinem Zlobickým, kde se téma lexikografické literatury velmi frekventuje.² Zejména odborné slovníky totiž nejen doplňovaly skladbu funkčních stylů, ale dokonce završovaly toto funkčně stylové souvrství češtiny. Tvořily jakousi špici pomyslné funkčně jazykové pyramidy spolu s poezií, filozofická terminologie byla vytvořena o něco později. Právě slovníky, jež dokládají vznik odborných termínů z mnoha sfér vědy, představují to nejvyšší potvrzení samostatnosti češtiny a její začlenění do konceptu evropských jazykových rodin. Je tedy s podivem, že právě k tomuto tématu, v němž věda a její jazyk sloužily jako znamení ne zrodu, ale zralosti, neexistuje literatura. Je to tedy dávné vědecké dezideratum.

Tvrdí-li Miroslav Hroch, že frekvence obecných slovníků a vůbec literatury o češtině byla v době národního obrození výrazem nejistoty,³ pak v poslední třetině 19. století a na přelomu 19. a 20. století byla ještě větší frekvence odborných slovníků naopak výrazem společenského a jazykového sebevědomí.

Zrození jazyka vědy a techniky nejen není pochopitelné bez určitého pojetí jazyka, ale i bez širšího vědeckého kontextu té doby. Z tohoto hlediska je třeba při zpracování tohoto tématu

1 FREGE, G. *Die Grundlage der Arithmetik*. Breslau: 1884, s. 10.

2 DOBROVSKÝ, J. *Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Josefa Valentina Zlobického z let 1781–1807, Vzájemné listy Josefa Dobrovského a Jiřího Ribaye z let 1783–1810*. Praha: 1908, 1913.

3 HROCH, M. *Na prahu národní existence. Touha a skutečnost*. Praha: Mladá fronta, 1999, s. 66–67: „Měřeno počtem vydaných gramatik a slovníků bylo zkoumání jazyka nejfrekventovanější intelektuální činností v Čechách. Literární historik J. Jakubec napočítal pro období let 1775–1825 28 vydaných mluvníc, 14 slovníků a dalších více než 20 spisů o češtině, tedy v průměru více než jeden titul ročně. Takováto frekvence byla, paradoxně řečeno, především výrazem nejistoty a odrazem vnitřních rozporů.“

přihlížet k vlivům tehdejších filozofií jazyka, to znamená, zůstaneme-li v středoevropském prostoru, k Herderovým a Humboldtovým spisům a řadě dalších, ale i k situaci tehdejší vědy, hovoříme-li o 19. století. Je např. nutné srovnat dílo *Flora Čechica = Kwětena česká* od Jana Svatopluka Presla,⁴ jež je svodem prvního českého botanického názvosloví, se soustavou Carla Linné, jenž v díle *Systema naturae* vytvořil binomickou a botanickou nomenklaturu. Jistě je zajímavé zjistit, zda řada botanických termínů byla motivována slovtvorně, např. afixací, tedy připojováním předpon a přípon k již hotovým kmenům, či významotvorně, nebo obojím. Čeština jako flexivní jazyk podle známé typologie Vladimíra Skaličky⁵ vytvářela i v obrozené době vhodné prostředí pro to, aby jazyk dosvědčil své hlavní charakteristiky. Sledujeme-li přemíru přípon a předpon při slovtvorbě Presla „et alii“, pak si klademe otázku, proč se při tvorbě nových slov ujala právě aglutinační tendence, skrytá v převaze té flexivní. Jak často přistihujeme Presla a spol. při hromadění afixů, když chce vytvořit nový výraz místo toho původního německého? Kolik latinismů a grécismů nalezneme u těchto jazykových démiurgů, kteří byli některými pokládáni za puristy? A byli jimi vůbec? To jsou nesnadné, ale právě proto vzrušující otázky, jaké si bohužel nikdo nekladl. A zůstaneme-li u Skaličky, pak si musíme položit rovněž otázku, nakolik se germanismy prodraly nejen do českého lexika, ale i do syntaxe, protože při zkoumání zrodu české vědecké a technické terminologie nemůžeme a nesmíme zůstat jen na lexikální rovině. Nepromítla se dosud hegemonní němčina jako typicky izolační jazyk, dopustíme-li se tohoto hrubého zjednodušení, do českých větných konstrukcí? Nebo je to, čemu Josef Vachek říkal v *Češtině a obecný jazykozpyt* aktuální větné členění, skutečně výrazem přesouvání akcentů? Velmi lákavá je pak paralela mezi českou terminologií „in statu nascendi“ a řečtinou s jejím hromaděním významu v jedné části slova, uvážíme-li, že např. Wolfgang Schadewaldt odvozoval do jisté míry zrod filozofie právě ze samé struktury řečtiny. A podejme ještě lákavější hypotézu: Nechovala se čeština svými terminologickými neologismy jako jazyk, který přijal mimikry řečtiny, tohoto filozofického jazyka povýtce?

Lexikografická tvorba 2. poloviny 19. století je něčím, co lze směle postavit na roveň básnické tvorbě Karla Hynka Máchy, prozaickému dílu Jakuba Arbesa, matematickému, logickému a filozofickému dílu Bernarda Bolzana a dalších autorů. Ostatně Bolzano sám vytvořil celou řadu pojmů v němčině, jež se potom ujaly jako česká logická terminologie překladem Bolzanových termínů Otakarem Zichem, a na Bolzanovo objevitelské logické dílo pak mohl navázat v následujícím století původem český logik Pavel Tichý, jeden z nejdůležitějších světových představitelů intenzionální logiky (Carnapova dvojice intenze a extenze nahradila známý Fregův rozdíl mezi „Sinn“ a „Bedeutung“). Autorství jednotlivých dvoj- a vícejazyčných slovníků odborných termínů je sice svým způsobem anonymní nikoli proto, že by autoři těchto děl nebyli uváděni, ale proto, že nebyli a nejsou mimo odbornou veřejnost vnímáni jako přední osobnosti své doby, nicméně jejich dílo je důležitou a naprosto nedocenenou součástí české kultury.

SLOVNÍKY JAKO LINGVISTICKÝ ŽÁNŘ

Slovníky, které máme na mysli, tedy lexikografická díla jednotlivých vědeckých oborů vědy, na jedné straně reprodukují již ustálenou slovní zásobu, jsou tedy v jistém smyslu kodifikací již existujícího odborného názvosloví, na druhou stranu jsou výrazem originální slovtvorby a navíc mají potenciál být normou, tedy dynamickým určováním pravidel, platným i pro

4 PRESL, J. S. *Flora čechica indicatis medicinalibus, oeconomicis technologicisque plantis = Kwětena česká: s poznámenámj lékařských, hospodářských a řemeslnických rostlin*. Pragae: 1819.

5 SKALIČKA, V. *Typ češtiny*. Praha: Slovanské nakladatelství, 1951.

všechny budoucí výrazy příslušného oboru. Bohuslav Havránek ve stati *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*⁶ vysvětlil úlohu jazykovědy, která pomáhá vytvářet jazykové normy a stabilizovat je. Téměř totéž lze konstatovat i pro odbornou terminologii, neboť také ona pomáhá nejen formovat obor, ale také utvářet a ustalovat normy v nejvyšších funkčních patrech konkrétního jazyka. František Daneš se zase ve stati *K dvěma základním otázkám kodifikace* zaobíral třemi kritérii hodnocení spisovnosti jazyka v kodifikačním procesu, tedy měřítkem noremnosti jako výrazu konvencionalizace, adekvátnosti, tedy podmínkou, za níž je jazykový prostředek „schopen splňovat funkční potřeby daného společenství“⁷ a systémovým hlediskem, tedy souladem s „existujícími vztahy (pravidly) jazykového systému“.⁸ V oblasti lexikografie vědecké terminologie jsou tato kritéria komplikována tím, že je v případě noremnosti nutné vyhovět nejen konvencionalizaci lingvistické, ale zároveň i potřebě akceptování nových termínů odborným společenstvím příslušného oboru apod. a ještě komplikovaněji je tomu u systémového hlediska, kde je nutné jak začlenění odborných jazykových prostředků do systému češtiny, tak i do systému odborné terminologie. To vše souvisí s tím, co popsal klasickým způsobem Thomas Kuhn jako střídání vědeckých paradigmat.⁹

Slovníky vědecké terminologie obsahují slovní zásobu, která je součástí specifického funkčního stylu. Přináší jazykové prostředky, které nejsou běžnou součástí spisovné češtiny, tím spíše ne té oblasti, kterou Bohuslav Havránek pojmenoval jako obecná čeština, ale naopak přes své malé rozšíření tvoří krystalizační jádro stabilizujícího se jazyka, tedy v našem případě češtiny. Termíny jsou součástí odborného stylu, který v celém rejstříku zastoupených funkčních stylů tvoří tu nejvyšší vrstvu jazyka. Navzdory mínění Petra Sgalla a Jiřího Hronka o nadvládě brusičů¹⁰ nevykazuje česká lexikografická literatura výraznější tendenci vyhýbat se za každou cenu kalkům, citátovým slovům a dalším způsobům začleňování cizích výrazů do domácího jazyka. Naopak je zde nadřazena snaha o přesnost a pojmovou návaznost na široce zřetězené sémantické sekvence. Nacházíme zde sice snahu o emancipaci od němčiny, ale nikoli na úkor vědecké akribie, proto je zde frekventována celá řada přejatých slov z němčiny a jejím prostřednictvím pak z dalších jazyků – z francouzštiny, angličtiny a nacházíme zde i etyma řecká a latinská.¹¹

Slovníky odborného jazyka, které přinesly tak potřebné doplnění a završení funkčního rozvrstvení češtiny, měly své předchůdce v obecných slovnících a gramatikách českého jazyka. Jedním z nejranějších a také nejpodstatnějších byl slovník, jehož autorem byl František Jan Tomsa. Roku 1782 vydal *Böhmische Sprachlehre*, první soustavnou gramatiku českého jazyka, v níž se snažil popsat všechny jemu dostupné funkční vrstvy. Tomsa tímto dílem položil

6 HAVRÁNEK, B. *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: 1932.

7 DANEŠ, F. *K dvěma základním otázkám kodifikace. Naše řeč*, 1977, č. 1.

8 TAMTĚŽ.

9 KUHN, T. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH, 2008.

10 „Ještě dlouho potom, kdy už postavení češtiny bylo v základě zajištěno, měli mezi našimi lingvisty i v české veřejnosti velkou autoritu puristé a brusiči, kteří využívali přirozené a později i oficiálně dané autority k ochraně češtiny před přemírou slov a vazeb přejatých z němčiny a hájili čistotu spisovné normy i v jiných bodech, kde spatřovali nebezpečí destabilizujících hodnot. Tato situace trvala do až do třicátých let; začala se měnit v r. 1932, kdy se ke slovu přihlásil nedávno předtím vzniklý Pražský lingvistický kroužek. K jeho programu funkčně strukturální lingvistiky patřil i nový postoj k péči o spisovný jazyk, kde šlo právě o to, aby se od zákazů a nařízení daných diktátem oficiální autority přešlo k funkčnímu pohledu na vhodnost vyjadřovacích prostředků se zřetelem na povahu projevu.“ SGALL, P. – HRONEK, J. *Čeština bez příkras*. Praha: H & H, 1992, s. 81.

11 Obecně k přejatým slovům z němčiny (nejen) v češtině viz vynikající, ale bohužel v ČR málo dostupná kniha NEWERKLA, S. M. *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2011.

základy specifické funkční vrstvy češtiny, odborného jazyka. Podobně jako ve svém slovníku *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch-lateinischen Sprache*, který sloužil za podklad Jungmannova česko-německého slovníku, z něhož čerpaly řady slovníkářů odborné terminologie. Kodifikační návrhy Františka Tomsy bohužel zapadly bez ohlasu, což vytvořilo v češtině dosud platnou situaci průrvy mezi spisovnou normou a obecnou češtinou. Vítězný návrh Josefa Dobrovského na recepci humanistické, pozdně renesanční češtiny, která byla v té době dávno mrtvým jazykem, tak vytvořil pozdější propast mezi psanou spisovnou normou a jejím chybějícím kolokviálním spisovným ekvivalentem. Nemělo by vcelku velkou cenu vyjmenovávat zde lexikografickou literaturu v úplném či neúplném výčtu, tím spíše ne statistická data, která ostatně nejsou ani k dispozici. Spíše bude instruktivní a zajímavé učinit malou sondu do slovtvorby jednoho z lexikografických děl z historického fondu NTK.

KAREL PETR KHEIL, NĚMECKO-ČESKÝ SLOVNÍK NÁZVŮ ZBOŽÍ OBCHODNÍHO SPOLU S OHLEDEM NA NÁZVOSLOVÍ LATINSKÉ, PRAHA 1864, SIGNATURA C 1104

Německo-český slovník názvů zboží docenta účetnictví C. k. české vysoké školy technické Karla Petra Kheila je zvláštní podobou české lexikografické literatury 2. poloviny 20. století. Poskytuje totiž nejen lexikologické poznatky, ale rovněž obraz o rozsahu a skladbě hmotné kultury tohoto období, neboť řada komodit, jež slovník popisuje, zcela zmizela z každodenního života. Cenná je i frekventní přítomnost botanického názvosloví. Vzhledem k minucióznosti slovníku zde najdeme vlastně podrobný popis jedné části dějin všedních dnů tehdejšího českého obyvatelstva, takže lze toto lexikografické dílo chápat také jako svého druhu *Alltagsgeschichte*. Nicméně slovník je možné rovněž chápat jako svod odborné terminologie z různých oborů. Autor chtěl usoustavit své tehdejší zbožíznavství až do té míry, že ve všech odůvodněných případech přidal k německému a českému názvosloví latinské výrazy. Některá hesla jsou hnízdována, umožňuje to, či spíše to nutí k tomuto typu uspořádání bohatost němčiny na kompozita, takže jsou od základového slova komponována slova složená patřící do jednoho hesla. Výhodou hnízdování je stručnost a přehlednost. Na rozdíl od jiných slovníků té doby neuvádí autor názvy se členem, jak by k tomu nutila němčina. Abecedně uspořádaný heslář je německý, vždy s českými ekvivalenty, v řadě případů i s latinskými. Na konci knihy jsou abecedně uspořádané seznamy názvů latinských a českých. U názvů rostlin je samozřejmě vždy uvedena binomická nomenklatura.

Z hlediska současné podoby slovní zásoby jsou zde přítomny tvary, jež doznaly hláskoslovné změny, např. ouhoř oproti dnešnímu slovu úhoř, něm. „Aal“. Během doby tedy došlo k monoftongizaci původní dvojhhlásky, což byl velmi častý jev při přechodu od atticke podoby řečtiny k novozákonní a později byzantské řečtině. Změna se týká i kvantity samohlásek, např. zrna pízmová oproti dnešnímu adjektivu pižmová, něm. „Abelmosch“, „semen abelmoschi“. Podobně líhoměr oproti dnešnímu lihoměru, „Alkoholmeter“. Je třeba podotknout, že substantivum líh, které vzniklo z výrazu louh, ještě v 19. století znamenal louh, nikoli líh. Frekventovanější je krácení kvantit, současný sléz, např. slézová růže, v protikladu ke slovu sléz v 19. století. Vysoký sléz má přiřazeno synonymum ibišek. Ten později zcela vytlačil označení vysoký sléz. Abychom si utvořili představu o struktuře hesel, zde celé heslo tedy zní: „Althee, Gibisch, Ibisch, Heilwurzblüthe, flores altheae s. bismalvae, květ ibiškový, vysokého slézu, Altheewurzel, Gibischwurzel, radix altheae, kořen ibiškový neb slézu vysokého.“

K přednostem slovníku patří, že u botanických názvů, jež zde převažují, se vedle binomické nomenklatury uvádějí lidové názvy rostlin a jejich částí, a to dokonce i u německých a latinských

ekvivalentů: „Almen, weißes Nichts, Augennicht, weißer Salmey, nihilum album, spodium graecorum, pompholyx“, kalměj bílý, žužel dymná, bílé nic. Některé české lidové názvy se už neuvívají, např. královské jablko pro ananas, něm. „Ananas“, lat. „fructus ananas“.

Existuje zde řada výrazů, které mají oproti dnešní podobě ještě odlišnější hláskovou skladbu než výše uvedené příklady. K dobově podmíněným hláskovým podobám patří interkonsonantní u, např. petružel oproti dnešní petrželi, něm. „Abschittspetersiele“. Odlišnou hláskovou skladbu má i malvazí oproti dnešnímu malvaz, německy „Alantwein“, tedy víno omáňkové, malvazí, nápoj sladký. Podobně smola místo dnešního smůla u hesla „Aloe, durchsichtige, aloë lucida“. V něm obsažený výraz aloe má v této podobě i odlišný rod, tedy nikoli ta aloe jako dnes, ale to aloe, jak je patrné z koncovky adjektiva -é, tedy aloe průhledné, což dokládá, že aloe bylo neutrum. K častým hláskovým změnám dochází u vokálů, např. dnešnímu pojmenování rebarbora předcházela výraz rabarbor, ačkoli dnešní rebarbora odpovídá více etymologicky původnímu středolatinškému Rheum barbarum, tzn. barbarská reveň,¹² „Alpengrindiwurzel, Mönchsrhabarber, radix rhabarbari monachorum“, rabarbor mnišková. Vidíme tedy, že si pojmenování z 19. století zachovává podobnost hláskové skladby s původním latinským slovem, přejatým patrně, ale ne nutně, prostřednictvím němčiny. Složitější hláskovou proměnu prodělala šalvěj, jež se vyvinula z šalvijské. Šalvijská, konopěnek nebo též bylina sv. Kunigundy je v němčině alpskou bylinou – „Alpkraut“, nebo Kunigundinou bylinou – „Kunigundkraut, Wasserdost, gemeiner Wasserhanf“, latinsky „herba eupatorii, cannabini aquatici, Cunigundae seu adulterina“. Někde bylo měkčení nahrazeno nejprve nezňelou (s) a později zňelou (z) souhláskou. Balzám oproti dnešnímu balzámu, „Akouchibalsam, Arakusiribalsam, balsamum acouchi seu arakusiri“. Na jiných místech se používá balšán, např. balšán jeruzalémský, něm. „Balsam jerusalem“. Vyskytuje se ale i tvar balsám, což svědčí o rozkolísanosti tohoto výrazu, nakoľik ovšem můžeme důvěřovat lingvistické kompetenci slovníkáře, který mohl, ale také nemusel znát dostatečně všechny záludnosti tehdejšího českého jazyka. Podobně přešla původní nezňelost ve zňelost jako u původního asbest v pozdější a současné azbest, tedy něm. „Asbest, Aminath, Erdflachs, Steinflachs, Federlaun“, lat. „alumen plumosum, asbestus, flos aluminis“, česky zmíněné už asbest, osinec, amiant, kamenný len, kamenec loupavý. V souladu s obecným vývojem češtiny přešla řada aspirovaných t v prostý konsonant t, tedy i původní éter byl nahrazen prostým éter, čímž se ještě víc zastřel původní řecký výraz αιθήρ, v poattické řečtině již vyslovovaný podobně jako ho vyslovujeme dnes. Původní tvar kost se změnil na současnou kost, ačkoli tak nominativ ztratil užší spojení s genitivem. Jota, která měkčí t v genitivu, byla foneticky harmonizována s t v nominativu. „Beinruchschwarz“, česky čern kostní, kost pálená, kostní nic. Někdy se zachovává původní latinský grafém ph vyjadřující foném f, takže současná nafta se píše ve slovníku jako „naphta“, tedy „naphta montana“. A touto strategicky důležitou surovinou můžeme symbolicky skončit.

Pro úzký prostor k vyjádření není možno pokračovat ani v rozbořech tohoto, natož pak ostatních slovníkových děl vědeckého a technického názvosloví. Lexikografická literatura je však tématem chystané knihy *Zrod české vědecké a technické literatury*, která vyjde v dohledné době.¹³

12 Další literatura k tématu: DVOŘÁČEK, J. Nejčastější galicismsy v novočeské skladbě. *Naše řeč*, 1932, č. 3; HUMBOLDT, W. von. *Werke in fünf Bänden, III, Schriften zur Sprachphilosophie*. Berlin: Rütten & Loening, 1963; MACURA, V. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Praha: H & H, 1995.

13 Další literatura k tématu: DVOŘÁČEK, J. Nejčastější galicismsy v novočeské skladbě. *Naše řeč*, 1932, č. 3; HUMBOLDT, W. von. *Werke in fünf Bänden, III, Schriften zur Sprachphilosophie*. Berlin: Rütten & Loening, 1963; MACURA, V. *Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ*. Praha: H & H, 1995.

LEXICOGRAPHICAL LITERATURE IN THE HISTORICAL COLLECTION

Summary: This work is not advances in lexicographical literature, but a brief introduction to the problem of interpretation and probe into one of the Czech lexicographical works from the second half of the 19th century . The analysis of specific lexicographical work of the historical collection of the National Technical Library suggests that scientific and technical terminology brings historical Czech language to the highest functional layers. Selected vocabulary is largely through its misleading name representative mainly because it is the arrester terminology variety of disciplines.

Key words: The Czech scientific and technical terminology, historical collections, lexicographic literature.

PhDr. Michal Janata (*1952)

Vystudoval historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (rigorózní práce *Velkoměsta v 19. a 20. století – křížovatky změn. Urbanistické strategie v komparativní perspektivě*). V Národní technické knihovně se zabývá historií vědy a celkově obsahovým průzkumem Historického fondu NTK. Je autorem knih: *Sypká nehmotnost smrti* (Pulchra, 2010), *Nesamozřejmost vědy a techniky* (Malvern – Národní technická knihovna, 2013) a *Ustavující průběžnost čar* (Archa, 2014). V témže nakladatelství (Archa) vyjde kniha *Fotografie jako nekonečná potencialita zobrazení*. Pracuje na knize *Zrod české vědecké a technické literatury*. V rukopise zůstává zhruba 77 knih, z nich především *Janusovská tvář demokracie* a *Mr(a)zí*.